

शिक्षणातून शांततेकडे

एकोणिसशे एकोणचाळीस साली पहिलं महायुद्ध होऊ न गेलं होतं आणि दुसऱ्या महायुद्धाचे नगारे वाजू लागले होते. या पार्श्वभूमीवर शांततेचे महत्त्व विशद करून सांगताना, प्रसिद्ध शिक्षणतज्ज्ञ डॉ. मारिया मॉंटिसोरी यांनी तेव्हाच्या शिक्षण पद्धतीत महत्त्वाचे बदल सुचवले होते. त्यांचे त्यावेळचे (१९३९) शिक्षणविषयक विचार आजच्या काळालाही तंतोतंत लागू पडतात. त्यांचा 'विश्वभारती क्वार्टरली' फेब्रुवारी-एप्रिल १९३९ मधील लेख येथे अनुवादित करून देत आहोत. (संपादक)

आज सर्व जगच युद्धाच्या सावटाखाली आहे. काही जण याचे समर्थन 'सुरक्षिततेसाठी युद्ध' असेही करतील. परंतु कुठल्याही शस्त्राच्या धाकाने मिळणारी सुरक्षा चिरकाल टिकणारी नसेल. म्हणूनच मला वाटतं की, कुठल्याही समाजाचं स्वास्थ्य आणि सुरक्षितता बंदुकीच्या नळीवर अवलंबून नसावी. कारण क्रांतीचं अपत्य जशी क्रांती असते, तसेच, एक युद्ध दुसऱ्या युद्धाला जन्म देते. युद्धातील विजय आपल्याला स्थैर्य, सुबत्ता देऊ शकत नाही.

शांततेचे महत्त्व

समाजाला खऱ्या अर्थाने निर्भय आणि प्रगतिशील बनवायचे असेल तर तेथे शांतता प्रस्थापित करणे गरजेचे आहे. शांतता केव्हा प्रस्थापित होऊ शकेल ? शांततेसाठी समाजातील प्रत्येक माणूस संघटित व्हायला हवा. आणि माणूस संघटित केव्हा होईल? जेव्हा त्याला त्या प्रकारचे शिक्षण मिळेल तेव्हा. म्हणून समाजोन्नतीसाठी आणि सुरक्षिततेसाठी 'शिक्षण' हे एक प्रभावी शस्त्र आहे, असे म्हणता येईल.

अर्थात शिक्षणाचा उपयोग आपल्याला समाजाच्या कल्याणासाठी करून घ्यायचा असेल, तर त्याला संकुचित आणि मर्यादित चौकटीतून बाहेर काढणे गरजेचे आहे. आजचे शिक्षण काळाच्या कितीतरी योजने मागे आहे. आजच्या गरजांच्या दृष्टीने प्रचलित शिक्षण पद्धतीत तातडीने बदल करणे आवश्यक आहे. ज्या शिक्षणाच्या माध्यमातून शांतता प्रस्थापित करायची आहे असे शिक्षण सर्वंकष असावे. फक्त सकारात्मक किंवा नकारात्मक नसावे. उदा. शांततेचे धडे द्यायचे म्हणजे शिकवताना युद्धाचे संदर्भ टाळणे किंवा इतिहास म्हणजे युद्धाची मालिका असा समज करून घेणे चुकीचे आहे. असा विचार करून उद्या कुणी मुलाला खेळायलाही लुटपुटीची बंदुक किंवा सैनिक आणायचा नाही असा विचार केला तर तो पोरकटपणा ठरेल. तसेच, मुलाने मानवी जीवनावर, मानवाच्या कलानिर्मितीवर आणि त्याने उभारलेल्या भव्यदिव्य वास्तूवर प्रेम करावे म्हणून त्याला सजीव-निर्जीव वस्तुविषयी आदरभाव बाळगायला शिकवणारे शिक्षणही तितकेच अपुरे आणि प्राथमिक अवस्थेतील आहे. शिक्षणाद्वारे फक्त समतेची आणि बंधुतेची शिकवण द्यायची असेल, तर आजवर अनेक धर्मांनी, राजकारणाने, समाजकारणाने कोणती वेगळी शिकवण दिली? मानवी जीवनाला, स्वातंत्र्याला त्यांनी पवित्र मानले, अशा शिकवणुकीतून घडलेला माणूस शेवटी दुसऱ्याच्या जीवावर का उठला?

यावरून एक गोष्ट सिद्ध होते की, विशिष्ट प्रकारचे शिक्षण दिल्याने किंवा न दिल्याने माणूस युद्धप्रवृत्त किंवा परावृत्त होत नसतो. माणसे रक्तपिपासू असतात किंवा त्यांना शस्त्र वापरायची खुमखुमी असते म्हणून लढत नाहीत. इतिहासातील युद्धांच्या दाखल्यांचा वर्तमानकाळाशी फार क्वचित संबंध असतो. प्रत्यक्षात युद्धाची कारणे त्यापेक्षाही गुंतागुंतीची असतात. शिक्षणापुढील आव्हाने

सर्वप्रथम आपल्याला हे जाणून घ्यावे लागेल की, आज जगात ज्या घडामोडी वेगाने घडत आहेत, त्यांचे महत्त्व शिक्षणाच्या माध्यमातून आपल्यापर्यंत कधी आलेच नाही. त्यामुळे पूर्ण समाज गोंधळून गेला आहे. त्यामुळे माणसाला युद्धप्रवृत्त करणाऱ्या नेमक्या प्रेरणा कोणत्या हेच समजेनासे झाले आहे. आंतरराष्ट्रीय पातळीवरचे वाद सोडाच परंतु राष्ट्रांतर्गत कलहाने बरेचसे देश पोखरले गेले आहेत. स्वार्थ कसा साधायचा याचाच जो तो विचार करतो आहे. 'एकमेकां साह्य करू, अवघे धरू सुपंथ' या ध्येयापासून आजचे शिक्षण ढळले आहे. फक्त एका वर्गातून दुसऱ्या वर्गात जाणे आणि शिक्षणाच्या नावाखाली गुण कमावणे एवढीच गोष्ट विद्यार्थ्यांना ठाऊक आहे. इतकेच काय स्वतःच्या आवडी-निवडी जोपासण्याचे स्वातंत्र्यही त्यांना उरलेले नाही. वाळवंटातील वाळूचा प्रत्येक कण अन् कण जसा वेगळा, दुसऱ्याशी फारकत ठेवून असतो, तशीच आजच्या समाजाची अवस्था झाली आहे. एका वाऱ्याच्या झोतासरशी अशा चैतन्यहीन समुहाचा नाश व्हायला वेळ लागणार नाही. या परिस्थितीत शिक्षणावर फार मोठी जबाबदारी येऊन पडली आहे. येणाऱ्या अनेक पिढ्या ज्यामुळे सुजाण होतील, समृद्ध होतील अशा शिक्षणाचा पाया घालणे ही लहान-सहान गोष्ट नाही. आपल्याला आत्मिक विकासाबरोबरच कणखर आणि सशक्त व्यक्तिमत्त्व घडवायचे आहे. विज्ञान-तंत्रज्ञानातील प्रगतीमुळे जागतिक व्यापारात, व्यवहारात सुसुत्रता आली. त्याप्रमाणेच मानवी क्षमतांकडे, शक्तींकडे वैज्ञानिक दृष्टीने पाहणे गरजेचे आहे. विश्वाची कोडी उलगडणाऱ्या माणसाने आपली प्रतिभा, बुद्धिचातुर्य, सद्सद्विवेकबुद्धी यांना योग्य दिशा देऊ न, त्यांना समाजात महत्त्वाचे स्थान प्राप्त करू न देणे आवश्यक आहे. ही त्याची बलस्थाने आहेत. दुर्दैवाने त्यांच्याकडे डोळेझाक होते. आजही शिक्षणपद्धतीत असणाऱ्या त्रुटींमुळे त्यांच्याकडे बघण्याचा दृष्टिकोण पुर्वग्रहदूषित आहे. बालकेंद्री विकास

मूल घडण्याची प्रक्रिया घरापासून सुरू होते. बऱ्याचदा लहान मुलांना समजून घेण्यात मोठी माणसेच कमी पडतात. एखादी गोष्ट, लहान मुले त्यांच्या पद्धतीने करत असताना आपण विनाकारण किंवा आपल्याही नकळत त्यांना विरोध करतो. आपल्या दृष्टीने ते काम कितीही वेडगळ असेल तरी, बालकांच्या दृष्टीने अर्थपूर्ण असते. पालकांचा असहकार असाच चालू राहिला तर दोघांमध्ये तेढ निर्माण होण्यास वेळ लागत नाही. लहान वयातच आपली मते त्याच्यावर लादली, तर मूल कधी चिडखोरबंडखोर तर कधी हळवे आणि कमकुवत होते. खरे तर, त्यांचा हट्ट हा त्या लहानग्याच्या समजुतीप्रमाणे हट्ट नसतोच. हट्ट म्हणजे नेमके काय, हेच मुळी त्याला कळलेले नसते. पण पालक मुलांच्या हट्ट वागणुकीला हट्ट असे समजतात. त्यामुळे मुलाचे वर्तन आणखी बिघडू शकते. काहीवेळा हे वर्तन गुन्हेगारीसाठी प्रवृत्त होते. आशारितीने एक मानवी आयुष्य उद्धवस्त होते, वाममार्गाला लागते.

लहान मुलाचे अस्तित्व एका बीजाप्रमाणे असते. त्या बीजात समृद्ध, चहुअंगानी बहरलेला वृक्ष निर्माण करण्याचं सामर्थ्य असते. गरज असते फक्त पोषक घटकांची. तसेच या मुलांना पूरक वातावरण मिळाले की, एक सुदृढ पिढी तयार होणे शक्य होईल. उदा. बहुतेकवेळा मुलांना दुसऱ्या मुलाने घेतलेली वस्तू हवीशी वाटते. मिळाली नाही की, ते भांडतात, आरडाओरडा करतात. एकदा का मिळाली की, थोडावेळ खेळतात आणि मोडून टाकतात. पण हेच जर आपण त्यांना नीट समजावून सांगितले तर ती शांत राहून निरीक्षण करतात. वस्तू मिळाली की, शांतपणे खेळून ती जागच्या जागी ठेवून देतात. बालशिक्षणाचा आमचा हा अनुभव आहे. केवळ वातावरण बदलल्याने त्यांच्या वागण्यात कमालीचा बदल झाला. मत्सराची, आक्रमकपणाची जागा सहकाराने घेतली. अशी मुले मानवतेच्या दृष्टीने आशेचा किरण आहेत. एकदा प्रयोग म्हणून आम्ही एका मुलासाठी त्याला

आवश्यक त्या सर्व गोष्टी असलेले वातावरण तयार केले. अर्थात, या बदल्यात त्याने आमचे आभार मानावेत अशी अपेक्षा नव्हती. पण त्या बदल्यात त्याच्या हृदयाला माणुसकीचा झरा आम्ही अनुभवला. हाच दृष्टिकोण आपण पौगंडावस्थेतील मुलांबाबतही बाळगायला हवा.

सामाजिक प्रेरणा महत्त्वाची

मुलांचे व्यक्तिमत्त्व घडविणाऱ्या सहजप्रेरणांना फुलवण्याचे काम शिक्षणाने केले पाहिजे. यातही सर्वात महत्त्वाची आहे सामाजिक प्रेरणा. मुलांना सामाजिक अनुभवांपासून जर आपण वंचित ठेवले तर, त्यांच्यात सामाजिक व्यवस्थेची, नीतिमतेची समज निर्माण होत नाही. मग जी गोष्ट त्याने नैसर्गिकरित्या आत्मसात करायला हवी होती, ती 'असं कर' किंवा 'करू नको' असे म्हणून त्याच्यावर लादण्यात काय अर्थ आहे? त्यात स्वातंत्र्यापेक्षा गुलामगिरीच आली. भावी पिढीतला माणूस घडवणे आता आपल्या हातात आहे. त्यासाठी बालकाच्या वाढीच्या प्रत्येक टप्प्यावर त्याचे अनुभवविश्व समृद्ध करणारे वातावरण तयार करू या. मूल लहान असताना घर हेच त्याचे जग असते. काही वर्षांनी ते शाळेत जाऊ लागते. त्याला नवीन मित्र मिळतात. शाळेच्या शिस्तीचे पालन करावे लागते. नवनवीन प्रसंगांना तोंड देता-देता अनेक अडीची येतात. त्यांच्यावर मात करावी लागते. हे सगळे अनुभव त्याचे व्यक्तिमत्त्व घडविण्यासाठी आवश्यक त्या गरजा भागवत असतात. कुटुंबाकडूनच त्याच्या या गरजा समजून घेतल्या जाणार नसतील तर ज्या शाळांचे धोरण केवळ 'आदेशांचे पालन करा' हेच आहे, त्यांच्याकडून आपण काय अपेक्षा करणार? बॉय स्कॉट्स म्हणतो त्याप्रमाणे मुलांना भरारी मारण्याची आपण संधी द्यायला हवी.

पौगंडावस्थेतील मुलांची गोष्ट जरा वेगळी आहे. एखाद्या गोष्टीचा शोध घेणे किंवा अभ्यास करणे एवढ्याच गोष्टी त्यांना पुरेशा नसतात. त्याला स्वतःचे अस्तित्व निर्माण करायचे असते. काम करून पैसे कमवायचे असतात आणि स्वावलंबी व्हायचे असते. त्यांना समाजाचा घटक, नागरिक व्हायचे असते. त्यामुळे शिक्षणाच्या काळातच (असे अनुभव मिळण्यासाठी) कुटुंबावर अवलंबून न राहता, काम करून पैसे मिळवणं, प्रत्यक्ष उत्पादन प्रक्रियेत भाग घेणे, आणि स्वतःची सामाजिक जबाबदारी जाणून घेणे गरजेचे आहे.

आज ज्या राष्ट्रांना युद्ध हवे आहे, ते मात्र मुलांना आणि तरुणांना विसरले नाहीत. त्यांनी या वर्गाला संघटित करून त्यातून एक सामाजिक शक्ती निर्माण केली आहे. परंतु दुर्दैव असे की, युद्धसदृश्य धोरणे राबवणाऱ्या राष्ट्रांनीच ही पद्धत अवलंबली आहे. परंतु ज्यांना खरोखर शांतता हवी आहे, त्यांनी शांतता प्रक्रियेसाठी भावी पिढीला संघटित करण्यासाठी प्रयत्न केले नाहीत.

विश्वशांतीची समस्या

शांती म्हणजे निष्क्रियता नव्हे. अकर्मकृत कोणीही राहू शकत नाही. ज्याला स्वतःला शांत व्हावयाचे आहे किंवा समाजात, जगात शांती प्रस्थापित करावयाची आहे त्याला कंबर कसून कामासच लागले पाहिजे. पण तत्पूर्वी हे लक्षात ठेवले पाहिजे की शांती ही एकटीच कधी अवतरू शकणार नाही. आपल्या जुन्या वैदिक आशीर्वादात 'शान्ति पुष्टिस्तुष्टिश्चास्तू' असे म्हणण्याचा प्रघात आहे. तो याबाबत मोठा सूचक आहे. मनाची शांती असल्याखेरीज 'पुष्टी' आणि 'तुष्टी' यांच्यातही उणेपणा राहिल, पण पुष्टी आणि तुष्टीखेरीज शांती अशक्यप्राय आहे, असाही याचा अर्थ होतो. जो केवळ परमार्थाच्या मागे लागला, त्याची गोष्ट सोडा, पण अतिबहुजनसमाजाला सर्वांआधी पुष्टीची व त्याचबरोबर तुष्टीची आवश्यकता असते. या गोष्टींचा लाभ

झाल्यानंतरच मग शांतीच्या उद्भवाची शक्यता संभवते. प्राणिमात्राच्या शारीरिक व मानसिक गरजा भागल्यानंतरच इतर गोष्टींकडे वळण्याची त्यांची प्रवृत्ति असते. वेदांताचा विचार चालू असतानाही टीका करताना श्रीमधुसूदन सरस्वती यांनी 'भोगान्निवृत्तिः' : असे यासाठीच सांगितले आहे. क्षुधा निर्माण झाली तर तिला आहुति दिल्यानंतरच म्हणजे अन्नाचा भोग चेतवल्यानंतरच तिची निवृत्ति, हाच न्याय सर्वत्र लागू आहे. जगातील बहुजनसमाजाला आवश्यक त्या वस्तूंनी पुष्टि प्राप्त झाली व त्यामुळे हा समाज संतुष्ट झाला तर शांतीचा प्रयोग सफल होण्यास अनुकूल वातावरण निर्माण होईल हे स्पष्ट आहे. पण याचीच तर मुख्य उणीव भासत आहे. त्याबरोबरच ज्या तऱ्हेने हा मूलभूत प्रश्न सोडविण्याचा जो मार्ग गेल्या शतकात अनुसरला गेला, त्याच्यामुळेही शांतीचा प्रश्न | सुटण्याऐवजी जास्त बिकट होऊन बसला आहे. (संदर्भ- विश्वशांतीची समस्या- शेजवलकरांचे लेख) ।

